

Inhoudsopgave

Voorwoord	11
1 Grensgebied tussen zand en veen: vragen en uitgangspunten	15
1.1 Vraagstelling en inkadering	15
<i>Het studiegebied</i>	17
<i>Het heersende beeld</i>	18
<i>Het archeologische puzzelstukje</i>	19
<i>Twee vanzelfsprekende landschappen?</i>	26
<i>Het model van Olwig: soorten landschappen</i>	26
<i>Ontginningsgeschiedenis of bewoningsgeschiedenis</i>	28
<i>De plaats van dit onderzoek in het historisch-geografisch debat</i>	29
<i>Chronologische afbakening</i>	31
<i>Vijf deelvragen binnen twee onderzoeksperspectieven</i>	31
1.2 Het bronnenmateriaal	32
<i>Onderscheiden binnen de dataset</i>	34
<i>Evaluatie van de bronnen</i>	37
<i>Drie vragen aan het materiaal</i>	40
1.3 Een onderzoeksgeschiedenis	40
<i>Periode 1892-1970: het begin</i>	41
<i>Periode 1970-1992: professionalisering</i>	43
<i>Periode 1992-2005: uitbreiding</i>	45
<i>Periode 2005-2010: de huidige stand van zaken</i>	47
1.4 Een geschiedenis van het landschap aan de hand van archeologische bronnen	50
2 Naar een landschapsbiografie van de Langstraat en zandrand: debatten en visies	52
2.1 Archeologisch landschappen nader ingekaderd	52
2.2 Een gevarieerde dataset	53
<i>Landschapsarcheologie tussen veen en zandrand</i>	55
<i>Door de tijd of over de tijd heen</i>	56
2.3 Het historisch-geografisch debat	58
<i>Fockema Andreae (1950)</i>	58
<i>Rentenaar (1965) en Stol (1981)</i>	61
<i>Steegh (1978), Renes (1985) en Borger (1992)</i>	64
<i>Hoppenbrouwers en de Bont (beide 1993)</i>	68
<i>Braams (1995) en Leenders (1996)</i>	71

	<i>Henderikx (1983) en Ettema (2005)</i>	72
	<i>De Bont (2006 en 2008)</i>	73
2.4	Wildernisregaal en cope, oude concepten in een nieuw jasje?	75
	<i>Wildernis</i>	76
	<i>Cope</i>	77
2.5	Economische grenzen aan het landschap	81
2.6	Stadsontwikkeling in de Grote Waard in archeologische context	85
2.7	Samenvattend	89
3	Landschappen met littekens	91
3.1	Inleiding	91
3.2	Gebruikte informatiebronnen	93
3.3	De ondergrond van het studiegebied	94
	<i>Ontgrondingen</i>	99
3.4	Het reliëf en microreliëf van het studiegebied	102
	<i>Het microreliëf ten noorden van Waalwijk</i>	104
3.5	Waterlopen en turfvaarten	107
	<i>Waterlopen</i>	108
	<i>Turfvaarten</i>	114
	<i>Kanalen</i>	117
3.6	Bewoningssporen tot circa 1100 en in de vroegmoderne tijd	118
	<i>Steentijd</i>	119
	<i>Bronstijd en ijzertijd</i>	120
	<i>Romeinse tijd tot vroege en volle middeleeuwen (tot 1100)</i>	122
	<i>De overkant van de Bergsche Maas: een uitstap</i>	123
	<i>Late middeleeuwen en nieuwe tijd (1450-1850)</i>	125
3.7	Middeleeuwse bewoningssporen: een vergelijking met het MDS-gebied	126
3.8	Een bewoningsbiografie van een dynamisch landschap tot 1100	129
4	Demografische ontwikkelingen: groeiende gemeenschappen en lege kerkhoven	133
4.1	Inleiding	133
4.2	Het traditionele historisch demografische beeld	135
	<i>Ontwikkelingen in het laatmiddeleeuwse Brabant</i>	135
	<i>De Brabantse haardstedentellingen</i>	136
4.3	De ontwikkeling van parochies binnen het studiegebied	141
	<i>Parochies</i>	142
	<i>Patrocinia en belastingen</i>	147
4.4	Archeologie en bevolkingsomvang	149
	<i>Archeologische bronnen voor ontwikkelingen in bevolkingsomvang</i>	150
	<i>Het aanzicht van de kerkhoven</i>	159
4.5	Bevolkingsgroei of stabiliteit?	160
5	Nederzettingen op zand en veen (1100-1450)	162
5.1	Inleiding	162
	<i>Gebouwwesten in context: een poging tot een overzicht</i>	165

5.2	Rurale huisplattegronden binnen het studiegebied	169
	<i>Oosterhout</i>	169
	<i>Dongen</i>	179
5.3	Rurale gebouwplattegronden buiten het studiegebied	180
	<i>HSL Vlaanderen</i>	181
	<i>HSL Nederland</i>	182
	<i>Breda</i>	183
	<i>Overig Noord-Brabant</i>	188
	<i>Dordrecht</i>	189
5.4	Veengebieden in Midden- en Oost-Nederland	192
	<i>Betuvelijn</i>	192
	<i>Gouda</i>	194
	<i>Waterland</i>	195
	<i>Utrecht-Groenedijk</i>	196
	<i>Utrecht-Hoge Weide</i>	197
	<i>Oost-Nederland</i>	198
5.5	Synthese rurale nederzettingen	198
5.6	De stedelijke nederzettingen	200
	<i>Binnen het studiegebied</i>	201
	<i>Buiten het studiegebied</i>	211
5.7	Synthese stedelijke gebouwplattegronden	220
5.8	Huizenbouw tussen stad en platteland	221
6	De ontwikkeling van de voedsel­economie van het studiegebied	225
6.1	Inleiding	225
6.2	Veeteelt en jacht: dieren in archeologische context	225
	<i>Mogelijkheden aan de hand van botmateriaal</i>	226
	<i>Bronnen van voedsel</i>	227
	<i>Overige bronnen</i>	228
	<i>Diersoorten in archeologische context</i>	230
	<i>Ontwikkeling van voedsel­economie</i>	232
	<i>Conclusie</i>	235
6.3	Leer en schoenen uit de Langstraat?	237
	<i>Grondstoffen en keuren</i>	239
	<i>Herkomst en samenstelling van de kuddes</i>	241
	<i>Archeologische aanwijzingen voor de verwerking van vee</i>	243
	<i>Hooilanden</i>	245
	<i>Conclusie</i>	246
6.4	Landbouw en de natuurlijke vegetatie	247
	<i>Archeologische aanwijzingen voor agrarische ontwikkeling</i>	248
	<i>Conclusie</i>	251
6.5	Eigen behoeften of surplusproductie?	252
	<i>Surplusproductie</i>	252
	<i>Conclusie</i>	256
6.6	Historische bronnen uit het studiegebied	257

	<i>Bronnen uit kloosters</i>	258
	<i>Molens</i>	259
	<i>Conclusie</i>	263
6.7	Veranderingen binnen het agrarisch bedrijf tussen 1100 en 1450	264
7	Handelsnetwerken in archeologisch perspectief	267
7.1	Inleiding	267
7.2	Tollen en markten	268
	<i>Toloverzichten</i>	268
	<i>Het tolrecht van Geertruidenberg</i>	270
	<i>Markten</i>	271
	<i>Samenvattend</i>	272
7.3	Handelscontacten op basis van archeologisch vondstmateriaal	273
7.4	Middeleeuws importaadewerk	275
	<i>Volle Middeleeuwen (800 tot 1100)</i>	275
	<i>Late Middeleeuwen (1100-1450)</i>	279
	<i>Handelsnetwerken aan de hand van aardewerk</i>	280
	<i>Conclusie</i>	284
7.5	Van import naar eigen fabricaat?	284
8	Machtsverhoudingen: heren, hofsteden en kastelen	287
8.1	Inleiding	287
8.2	Machtsverhoudingen binnen de Grote Waard	288
	<i>Kleizijde</i>	289
	<i>Westelijke veenzijde</i>	290
	<i>Oostelijke veenzijde</i>	290
8.3	Een leeg gebied stroomt vol	291
	<i>Tot 1200</i>	291
	<i>De periode rond 1350</i>	295
	<i>Rond 1450</i>	299
	<i>Samenvattend</i>	300
8.4	Adellijke huizen	301
8.5	Kastelen en omgrachte hoeves binnen het studiegebied	302
	<i>Mottes en woontorens</i>	302
	<i>Burchten en heerlijke woningen</i>	304
	<i>Gansoyen</i>	304
	<i>Geertruidenberg</i>	307
	<i>Oosterhout</i>	309
	<i>Dongen</i>	313
	<i>Loon op Zand</i>	314
	<i>Drimmelen</i>	316
	<i>Waalwijk</i>	318
	<i>Besoyen</i>	319
	<i>Zuidewijn</i>	320
8.6	Burchten en hoeves buiten het studiegebied	321

	<i>Het kasteel van Breda</i>	322
	<i>Dordrecht, Huis te Merwede</i>	324
	<i>Dordrecht, hofstede Houweninghe</i>	326
8.7	De archeologisch bekende adellijke woningen in het studiegebied	326
8.8	Grote heren, kleine werkers	328
	<i>Kastelen</i>	330
8.9	Meeliften of sturen?	330
9	Vrome gemeenschappen, grote kerkgebouwen?	331
9.1	Inleiding	331
	<i>Het kerkgebouw als archeologisch grijpbaar puzzelstukje</i>	331
	<i>Kerkgebouw en kerkhof als laatmiddeleeuwse bouwplaats</i>	332
	<i>Voorwaarden voor kerk(ver)bouw</i>	333
9.2	Stadskerken	336
	<i>Geertruidenberg</i>	337
	<i>Breda</i>	341
	<i>Waalwijk</i>	344
	<i>Samenvattend</i>	348
9.3	Dorpskerken	349
	<i>Oosterhout</i>	349
	<i>Baardwijk</i>	354
	<i>'s Gravenmoer</i>	354
	<i>Venloon en Loon op Zand</i>	357
	<i>Dongen</i>	359
	<i>Raamsdonk</i>	361
	<i>Sprang</i>	365
	<i>Waspik</i>	367
	<i>Samenvattend</i>	369
9.4	Kloosterkerken	370
9.5	Graadmeter voor demografische en economische ontwikkeling?	373
10	Nederzettingspatronen in een dynamisch landschap	376
10.1	Inleiding	376
10.2	Landschap en gemeenschap	376
10.3	Nederzettingsontwikkeling	377
10.4	Verbouwde producten	379
10.5	Ontwikkelingen in de veestapel	380
10.6	Akkers of hooiland?	381
10.7	Terug naar de vragen	385
11	Identiteit en territoria in mortel en steen gevat	388
11.1	Inleiding	388
11.2	Identiteit in het landschap	389
11.3	Een landschap van territoria	390
11.4	Terug naar de vragen	395

12 Naar een nieuw beeld van de bewoningsgeschiedenis tussen veen en zand	396
12.1 Inleiding	396
12.2 Een leeg gebied?	397
12.3 De openlegging van de Langstraat: een vooropgezet Hollands plan?	402
12.4 Samenvattend	405
12.5 Oud archeologisch onderzoek: een nieuwe invalshoek?	405
Summary	408
Literatuur	419
Index van plaatsnamen	434
Over de auteur	439